

มหาวิทยาลัยมหิดล
คณะแพทยศาสตร์
ศิริราชพยาบาล

การปรุงยาสมุนไพร

ตามกรรมวิธี

ทางการแพทย์แผนไทย ๒๘ วิธี

28 Preparation Techniques for Thai Traditional medicine

มหาวิทยาลัยมหิดล
คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล

การปรุงยาสมุนไพร

ตามกรรมวิธีทางการแพทย์แผนไทย ๒๘ วิธี

บรรณาธิการ

ธเนศพล พันธุ์เพ็ง
สุกฤษ์สถิต บวรณะทรัพย์ขจร
สุวีรวรรณ ลิ้มสุวรรณ

สถานการแพทย์แผนไทยประยุกต์
คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล
มหาวิทยาลัยมหิดล

พ.ศ. ๒๕๖๔

การปรุงยาสมุนไพรตามกรรมวิธีทางการแพทย์แผนไทย ๒๘ วิธี

ผู้จัดทำ:	สถานการแพทย์แผนไทยประยุกต์ คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล
พิสูจน์อักษร:	ธเนศพล พันธุ์เพ็ง สุกกัสสลิ บวรณะทรัพย์ขจร
ภาพประกอบ:	สุกกัสสลิ บวรณะทรัพย์ขจร ขวัญนา นราจินรณ ณิกวิดา เตารัตน์
พิมพ์ครั้งที่ ๑	เดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๕๖๔
จำนวนพิมพ์	๑,๐๐๐ เล่ม
ราคา	๕๐๐ บาท
สงวนลิขสิทธิ์	คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล
สงวนลิขสิทธิ์	ตามพระราชบัญญัติการพิมพ์ ห้ามทำซ้ำหรือลอกเลียนแบบโดยไม่ได้รับอนุญาต

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของสำนักหอสมุดแห่งชาติ

National Library of Thailand Cataloging in Publication Data

ธเนศพล พันธุ์เพ็ง.

การปรุงยาสมุนไพรตามกรรมวิธีทางการแพทย์แผนไทย ๒๘ วิธี.-- กรุงเทพฯ :
สำนักพิมพ์ศิริราช คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล, 2564.
268 หน้า.

1. พืชสมุนไพร. 2. แพทย์แผนไทย. I. สุกกัสสลิ บวรณะทรัพย์ขจร, ผู้แต่งร่วม.
II. สุวีรรณ ลิมสุวรรณ, ผู้แต่งร่วม. III. ชื่อเรื่อง.

615.321

ISBN 978-616-8201-17-6

ผู้จัดพิมพ์และเผยแพร่	สำนักพิมพ์ศิริราช สังกัดงานวิชาการ สำนักงานคณบดี คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล 2 ถนนวังหลัง แขวงศิริราช เขตบางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร ๑๐๗๐๐ โทรศัพท์ ๐ ๒๔๑๙ ๒๘๕๘ E-mail: sirirajbooks@gmail.com Website: www.sirirajbooks.com Application: Siriraj Books / Ookbee / Mebmarket
พิมพ์ที่:	โรงพิมพ์เดือนตุลา ๓๙/๒๐๕-๒๐๖ ซอยวิภาวดีรังสิต ๘๔ แขวงสนามบิน เขตดอนเมือง กรุงเทพฯ ๑๐๒๑๐ โทร. ๐ ๒๙๙๖ ๗๓๙๒-๔ โทรสาร ๐ ๒๙๙๖ ๗๓๙๕ E-mail: octoberprint50@hotmail.com

สถานการแพทย์แผนไทยประยุกต์ คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล จัดพิมพ์หนังสือ การปรุ่รงยาสมุนไพรตามกรรมวิธีทางการแพทย์แผนไทย ๒๘ วิธี ขึ้น เพื่อรวบรวมความรู้ที่เกี่ยวข้องกับวิธีการปรุ่รงยาทั้ง ๒๘ วิธี ในทางการแพทย์แผนไทยโบราณ และใช้เป็นตำราประกอบการเรียนในรายวิชาเภสัชกรรมแผนไทยสำหรับนักศึกษาแพทย์แผนไทยประยุกต์ รวมทั้งใช้เพื่อการศึกษา ค้นคว้า อ้างอิงเกี่ยวกับวิธีการปรุ่รงยาตามแบบโบราณของแพทย์แผนไทย โดยเนื้อหา ของหนังสือเล่มนี้อธิบายถึงคำจำกัดความและความหมายของการปรุ่รงยาแต่ละวิธี ความเหมาะสมของการเลือกใช้วิธีการปรุ่รงยากับสมุนไพรแต่ละชนิด และ อธิบายขั้นตอนการปรุ่รงยาโดยละเอียด รวมถึงเครื่องมือ อุปกรณ์ที่ใช้ในการ ปรุ่รงยา พร้อมยกตัวอย่างตำรับยาที่มีวิธีการปรุ่รงยาทั้ง ๒๘ วิธี ที่พบในตำรา การแพทย์ไทยเดิมแพทยศาสตร์สงเคราะห์ รวมทั้งจากประสบการณ์ของผู้เขียน หรือตำรายาพื้นบ้าน

สถานการแพทย์แผนไทยประยุกต์ หวังเป็นอย่างยิ่งว่าหนังสือเล่มนี้จะมี ส่วนในการสืบทอดและรักษาไว้ซึ่งความรู้และหลักการวิธีการปรุ่รงยาตามแบบ โบราณของแพทย์แผนไทย คณะผู้จัดทำขอกราบขอบพระคุณครูอาจารย์ทุกท่าน ที่ได้อบรมสั่งสอน และให้คำปรึกษาด้วยความเมตตาจนหนังสือการปรุ่รงยา ๒๘ วิธีเล่มนี้สำเร็จลุล่วงด้วยดี

คณะอาจารย์ฝ่ายเภสัชกรรมแผนไทย

สถานการแพทย์แผนไทยประยุกต์

คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล

๒๐ มกราคม ๒๕๖๔

ในการจัดทำหนังสือเล่มนี้ ผู้นิพนธ์พยายามเลือกใช้ภาษาตามพระราชบัญญัติของราชบัณฑิตยสถานให้มากที่สุด อย่างไรก็ตาม ในส่วนของตัวอย่างการใช้ตำรับยาที่นำมาจากคัมภีร์ต่างๆ จะคงไว้ซึ่งลักษณะการเขียนตามในคัมภีร์ ซึ่งเป็นลักษณะการเขียนภาษาไทยในสมัยโบราณ

ภาพวาดต่าง ๆ ที่ปรากฏในหนังสือเล่มนี้ได้มาจากการวาดขึ้นใหม่โดย ดร.พทป.สุกข์สลิล บุรณะทรัพย์ขจร และ ดร.ภญ.ณัฏฐกร ล้าเลิศกิจ ภาพถ่ายต่าง ๆ เป็นภาพที่ ดร.พทป.สุกข์สลิล บุรณะทรัพย์ขจร พทป.ขวัญนรานราจินรณ และนางสาวณิชาวิดา เตารัตน์ผลิตขึ้นเอง อาสาสมัครในภาพถ่ายได้ให้การยินยอมเผยแพร่ภาพถ่ายต่าง ๆ และเป็นภาพถ่ายที่ได้รับอนุญาตการใช้ภาพถ่ายภายในคณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาลจากผู้อำนวยการโรงพยาบาลศิริราช

คณะอาจารย์ฝ่ายเภสัชกรรมแผนไทย

สถานการแพทย์แผนไทยประยุกต์

คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล

๒๐ มกราคม ๒๕๖๔

บทบรรณาธิการ

หนังสือ การปรุ่่งยาสมุนไพรตามกรรมวิธีทางการแพทย์แผนไทย ๒๘ วิธี เป็นหนังสือรวบรวมเนื้อหาสาระเกี่ยวกับการปรุ่่งยาสมุนไพรตามหลักการแพทย์แผนไทยทั้ง ๒๘ วิธี โดยในเนื้อหาสาระแต่ละบทจะกล่าวถึงคำจำกัดความและความหมายของคำต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง เครื่องมืออุปกรณ์ที่ใช้ในการผลิตวัตถุดิบของการเลือกใช้แต่ละกรรมวิธีในการปรุ่่งยา อธิบายขั้นตอนการปรุ่่งยาหรือผลิตยาโดยอ้างอิงจากหนังสือต่าง ๆ รวมทั้งประสบการณ์ตรงของอาจารย์ฝ่ายเภสัชกรรมแผนไทย ของสถานการแพทย์แผนไทยประยุกต์ คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล ซึ่งมีประสบการณ์จากการทำโรงงานผลิตยาสมุนไพร หน่วยผลิตยาและผลิตภัณฑ์จากสมุนไพรอายุรเวทศิริราช มากกว่า ๑๕ ปี ภายในหนังสือยังรวบรวมตัวอย่างตำรับยาที่พบการใช้แต่ละกรรมวิธีในคัมภีร์ต่าง ๆ เพื่อให้ผู้อ่านเห็นภาพของการนำไปใช้ รวมถึงรูปภาพประกอบกรรมวิธีการปรุ่่งยาทั้ง ๒๘ วิธี โดยเนื้อหาสาระมีความน่าสนใจสำหรับนักวิชาการและผู้สนใจ เป็นหนังสือที่เป็นประโยชน์สำหรับนักศึกษาสาขาการแพทย์แผนไทยหรือสาขาที่เกี่ยวข้อง แพทย์แผนไทยประยุกต์และนักวิชาการที่สนใจการปรุ่่งยาตามศาสตร์การแพทย์แผนไทย

บรรณาธิการหนังสือการปรุ่่งยาสมุนไพรตามกรรมวิธีทางการแพทย์แผนไทย ๒๘ วิธี หวังเป็นอย่างยิ่งว่าหนังสือเล่มนี้จะเป็นประโยชน์สำหรับผู้อ่านทุกท่าน และขอขอบคุณที่ท่านผู้อ่านให้ความสนใจติดตามหนังสือจากสถานการแพทย์แผนไทยประยุกต์ คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล มาอย่างต่อเนื่อง

สุดท้ายนี้ บรรณาธิการและคณะผู้นิพนธ์ขอขอบคุณคณะแพทยศาสตร์
ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล สำนักพิมพ์ศิริราช (กองทุนโครงการตำรา
ศิริราชในศิริราชมูลนิธิ) ที่ให้การสนับสนุน ให้โอกาส และอนุญาตให้ตีพิมพ์
เผยแพร่หนังสือเล่มนี้

คณะบรรณาธิการ

คณะกรรมการสำนักพิมพ์ศิริราช

รองคณบดี คนที่ 1 และผู้อำนวยการโรงเรียนแพทย์ศิริราช ที่ปรึกษา (ศาสตราจารย์ แพทย์หญิงมณี รัตนไชยานนท์)	
รองคณบดีฝ่ายวิชาการ	ประธานกรรมการ
(ศาสตราจารย์ แพทย์หญิงธัญญา บุญยศิรินันท์)	
หัวหน้าสถานเทคโนโลยีการศึกษาแพทยศาสตร์	รองประธานกรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. พุฒินันท์ แพทย์พิทักษ์)	
บรรณาธิการ Siriraj Medical Journal	กรรมการ
(ศาสตราจารย์ นายแพทย์พรพรหม เมืองแมน)	
รองศาสตราจารย์ แพทย์หญิงดาราวรรณ วนะชีวนาวิน	กรรมการ
รองศาสตราจารย์ นายแพทย์ประสงค์ ตันมหาสมุทร	กรรมการ
ผู้ช่วยคณบดีฝ่ายการคลัง	กรรมการ
(นางสาวณัฐสา สันจิตโต)	
ผู้ช่วยคณบดีฝ่ายวิชาการ	กรรมการและเลขานุการ
(รองศาสตราจารย์ นายแพทย์รุจิภาส สิริจตุภัทร)	
ผู้ช่วยคณบดีฝ่ายวิชาการ	กรรมการและเลขานุการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ แพทย์หญิงกมลพร วรรณฤทธิ์)	
นางสาวยุพา ประไพพงษ์	ผู้ช่วยเลขานุการ
นางสาวปิยะนุช เป้าช้าง	ผู้ช่วยเลขานุการ
นางอมรรัตน์ แสงแก้ว	ผู้ช่วยเลขานุการ

รายนามผู้นิพนธ์

กนกอร วัฒนพรชัย

พทป.บ.

คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล

กวิณกานต์ ทองย้อย

พทป.บ.

คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล

ขวัญนรา นราจันรณ

พทป.บ.

พทป.ม.

คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล

ณัชรกร ล้ำเลิศกิจ

ภ.บ.

Master of Research in Pharmacy Ph.D.

(Ethnopharmacy and Natural Product Biology)

คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล

ทัศนีย์ การพัฒน์

พทป.บ., ค.บ. (ชีววิทยา)

M.Sc. (Sports Science)

พทป.ม.

คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล

ธเนศพล พันธุ์เพ็ง

พทป.บ., วท.บ (การแพทย์แผนไทยประยุกต์)

คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล

มหาวิทยาลัยมหิดล

ปณชัย ผิวทอง

พทป.บ.

คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล

ปราณี ฉัตรวงศ์วาน

ภ.บ.

คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล

ปิยาอร สีรูปหมอก

พทป.บ.

พทป.ม.

คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล

พงศ์ศักดิ์ สมภักดี

พทป.บ.

คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล

พุทธิดา เทพนรัตน์

พทป.บ.

คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล

พนิตอนงค์ คำแก้ว

พทป.บ.

คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล

ภรดา บุรณ์เจริญ

พทป.บ.

พทป.ม.

คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล

มาติกา เลิศวจนะ

พทป.บ.

คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล

เยาวเรศ สติยศ

พทป.บ., วท.บ. (การแพทย์แผนไทยประยุกต์)

ศศ.ม.

รณิดา บุญรักษ์

พทป.บ.

คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล

ศลิตา ประชากิจ

พทป.บ.

พทป.ม.

คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล

ศรินภา ไชยศรี

พทป.บ.

พทป.ม.

คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล

สุกข์สลิล บุรณะทรัพย์ขจร

พทป.บ.

ปร.ด. (เภสัชวิทยา)

คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล

สุวิรรณ ลิ้มสุวรรณ

พทป.บ.

M.Sc. (Plant science)

คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล

อรอุษา ธรรมเสริมสร้าง

พทป.บ.

ปร.ด. (เภสัชวิทยา)

สารบัญ

หน้า

๑	บทนำ	๑
	ธเนศพล พันธุ์เพ็ง	
๒	การเตรียมวัตถุดิบสมุนไพร	๗
	เยาวเรศ สติยศ, ศิริินภา ไชยศรี	
๓	ยาสับเป็นชิ้นเป็นท่อนใส่ลงในหม้อเติมน้ำต้ม แล้วรินแต่น้ำกิน	๒๕
	เยาวเรศ สติยศ	
๔	ยาประสมแล้ว ต้มเอาน้ำบ้วนปาก	๓๑
	เยาวเรศ สติยศ	
๕	ยาประสมแล้ว ต้มแล้วเอาน้ำอาบ	๓๕
	กนกอร วัฒนพรชัย	
๖	ยาประสมแล้ว ต้มเอาน้ำแช่	๔๑
	กวิณกานต์ ทองย้อย	
๗	ยาประสมแล้ว ต้มเอาน้ำชะ	๔๕
	พงศ์ศักดิ์ สมภักดี	

	หน้า
๘ ยาประสมแล้ว ต้มเอาน้ำสวน ปณชัย ผิวทอง	๔๙
๙ ยาประสมแล้ว ต้มเอาไอรมหรืออบ เยาวเรศ สติยศ	๕๓
๑๐ ยาดองแก้ด้วยน้ำทำหรือน้ำสุรา แล้วรินแต่น้ำกิน กวินกานต์ ทองย้อย	๖๑
๑๑ ยากัดด้วยเหล้าหรือแอลกอฮอล์ หยดลงน้ำกิน ทัศนีย์ ภารพัฒน์	๗๕
๑๒ ยากลั่นเอาน้ำเหงื่อ เช่น กลั่นสุรา เอาน้ำเหงื่อกิน มาติกา เลิศวจนะ	๗๙
๑๓ ยาหุงด้วยน้ำมัน ภรดา บุรณเจริญ	๘๕
๑๔ ยาเผาให้เป็นต่าง ปิยาอร สิริูปหมอก	๙๓
๑๕ ยาเผาหรือคั่วให้ไหม้ ปิยาอร สิริูปหมอก	๙๙
๑๖ ยาตำเป็นผงแล้ว บดให้ละเอียด ละลายน้ำกระสายต่าง ๆ กิน ศิรินภา ไชยศรี, ธเนศพล พันธุ์เพ็ง	๑๐๓

	หน้า
๑๗ ยาประสมแล้ว ทำเป็นผงวานให้ละเอียด ใส่กลี้งเป่าทางจมูกและคอ สุวิรรณ ลิมสุวรรณ	๑๑๓
๑๘ ยาประสมแล้ว บดละเอียดเป็นผงแล้ว ปั้นเป็นเม็ดหรือลูกกลอนกลืนกิน ปณชัย ผิวทอง	๑๒๑
๑๙ ยาประสมแล้ว บดเป็นผงปั้น เป็นแท่งหรือเป็นแผ่น แล้วใช้เหน็บ ขวัญรนา นราจันรณ	๑๒๙
๒๐ ยาประสมแล้ว ใช้เป็นลูกประคบ พุทธิดา เทพนรรัตน์	๑๓๓
๒๑ ยาประสมแล้ว ทำเป็นยาพอก กนกอร วัฒนพรชัย, สุกกส์ลลิล บุรณะทรัพย์ขจร	๑๔๓
๒๒ ยาประสมแล้ว ใช้เป็นยาทา มาติกา เลิศวจนะ	๑๕๓
๒๓ ยาประสมแล้ว มวนบุหรี่สูบเอาควัน เช่น บุหรี่ อรอุษา ธรรมเสริมสร้าง	๑๖๓
๒๔ ยาประสมแล้ว กวนเป็นยาขี้ผึ้งปิดแผล ซึ่งเรียกว่ายากวน สุกกส์ลลิล บุรณะทรัพย์ขจร	๑๗๑
๒๕ ยาประสมแล้ว เผาไฟหรือโรยบนถ่านไฟ ใช้ควั่นรม ธเนศพล พันธุ์เพ็ง, พนิตอนงค์ คำแก้ว, ศลิตา ประชากิจ	๑๗๗

	หน้า
๒๖ ยาประสมแล้ว ห่อผ้าบรรจุลงในกลักเอาไว้ใช้ตาม ศิรินภา ไชยศรี	๑๘๓
๒๗ ยาประสมแล้ว ใส่กล้องติดไฟ ใช้ควั่นเป่าบาดแผลและฐานฝี ทัศนีย์ ภารพัฒน์	๑๘๗
๒๘ ยาประสมแล้ว ทำเป็นเม็ดแคปซูล ธเนศพล พันธุ์เพ็ง, ปราณี นิตรวงศ์วาน, สุกข์สลิล บุรณะทรัพย์ขจร	๑๙๓
๒๙ ยาประสมแล้ว บดเป็นผง ตอกอัดเม็ด รณิดา บุญรักษ์	๒๐๓
๓๐ ยาประสมแล้ว บดเป็นผง ปั้นเม็ดแล้วเคลือบ พงศ์ศักดิ์ สมภักดี, ณัฏกร ลำเลิศกิจ	๒๑๑
ดัชนี	๒๔๑

การใช้ยาสมุนไพรของคนไทยมีมาช้านาน พบหลักฐานจากเอกสารหรือตำรายาที่บันทึกไว้ว่ามีการใช้ยาสมุนไพรมาตั้งแต่สมัยเชียงแสนซึ่งเป็นยุคก่อนสมัยสุโขทัยหรือในราว พ.ศ. ๑๒๐๐ โดยได้รับวิธีการรักษาและการใช้ยาสมุนไพรมาจากการแพทย์อายุรเวท ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของการรับการเผยแพร่พระพุทธศาสนาจากประเทศอินเดีย จะเห็นได้จากการบันทึกการรักษาและการใช้ยาสมุนไพรในพระไตรปิฎก และมีการกล่าวบทสวดของศาสนาพุทธก่อนการรักษาหรือใช้ยาสมุนไพร นอกจากการแพทย์อายุรเวทแล้ว คนไทยยังได้รับความรู้ด้านการใช้ยาสมุนไพรมาจากการแพทย์จีน โดยมีการใช้สมุนไพรที่ได้จากอวัยวะของสัตว์ และสมุนไพรประเภทโกฐ เทียนเป็นส่วนประกอบในตำรับยา

ในประวัติศาสตร์ของไทยเริ่มจากสมัยกรุงสุโขทัย จากศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหงแสดงให้เห็นว่ามีการส่งเสริมให้ประชาชนใช้สมุนไพรในการรักษาโรค โดยทรงสร้างสวนสมุนไพรขนาดใหญ่ไว้ที่เขาลงหรือเขาสรรพยา ซึ่งประชาชนทั่วไปสามารถเก็บสมุนไพรไปใช้ทำยารักษาโรคได้ ในสมัยอยุธยา มีหลักฐานทางประวัติศาสตร์ว่าการแพทย์สมัยอยุธยามีการผสมผสานระหว่าง การแพทย์อายุรเวท การแพทย์จีน โหราศาสตร์ และไสยศาสตร์ โดยพบหลักฐานบันทึกในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ว่ามีการจำหน่ายยา

สมุนไพรและใช้ยาตำรับกันอย่างแพร่หลาย มีสูตรตำรับที่หมอยาหรือหมอหลวงในวังทำการปรุงยาถวายสมเด็จพระนารายณ์ อีกทั้งยังมีการรวบรวมและการจารตำรายาไทยเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์การแพทย์แผนไทย โดยเป็นคัมภีร์ใบลาน ๑ ผูก เรียกว่า ตำราพระโอสถพระนารายณ์ ใช้ต่อกันมาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ทรงรับสั่งให้รวบรวมและจารึกตำรายาและฤๅษีคัดตนไว้ตามศาลารายของวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ในสมัยรัชกาลที่ ๒ ได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้รวบรวมคัมภีร์แพทย์จากที่ต่าง ๆ พร้อมทั้งคัดเลือกเพื่อจัดทำตำราหลวงสำหรับโรงพระโอสถ ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์วัดราชโอรสารามและจารึกตำรายาไว้ในแผ่นศิลาตามเสาระเบียงพระวิหาร มีตำราบอกสมุฏฐานของโรค วิธีบำบัดรักษาโรค มีการปลูกสมุนไพรที่หายากสำหรับใช้ในการปรุงยา เพื่อให้ประชาชนศึกษาและนำไปใช้ในการรักษา นับว่าเป็น **“มหาวิทยาลัยเปิด”** แห่งแรกในประเทศไทยจากหลักฐานต่าง ๆ ในแต่ละยุคสมัยทำให้เห็นว่าการผลิตและใช้ยาสมุนไพรสืบทอดกันมายาวนาน

การปรุงยา คำว่า **“ปรุง”** มีความหมายว่า ประสมหรือประกอบให้เหมาะสม^๑ (พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒) **“การปรุงยา”** จึงหมายถึง การประสมหรือประกอบเครื่องยาหรือตัวยาให้เหมาะสมตามที่กำหนดในตำรายาหรือตามใบสั่งยาของแพทย์ ซึ่งนอกจากประสมตัวยาเพื่อให้เกิดผลการรักษาแล้ว แพทย์มักจะปรุงยาให้ได้ยาที่มีลักษณะและวิธีใช้เหมาะสมกับอาการและภาวะของผู้ป่วย เพื่อให้เกิดผลการรักษาสูงสุดด้วย ในปัจจุบันได้แก่ การเลือก **“รูปแบบยา”** และ **“วิธีการบริหารยา”** จากประวัติศาสตร์ไทยจะเห็นว่าการใช้ยาสมุนไพรสืบทอดกันมานานหลายร้อยปี แต่ในบันทึกต่าง ๆ จะไม่มีการระบุวิธีการทำ วิธีการเตรียม และกรรมวิธีการผลิต แต่อาจพบกรรมวิธีการผลิตได้จากตำราโอสถพระนารายณ์ เช่น การทำเป็นจุน การทำ

เป็นแท่ง การทำเป็นยานัตถ์ การทำเป็นยาตม การทำเป็นยาหุงน้ำมัน การทำเป็นยาตอง^๑ กรรมวิธีการปรุงหรือการผลิตยาดังกล่าวหลาย ๆ วิธี มีขั้นตอนและวิธีทำที่คล้ายคลึงการปรุงยาในสมัยปัจจุบัน เช่น การทำเป็นจุน หมายถึงการทำเป็นผงนั่นเอง แต่อาจจะมี ความแตกต่างของอุปกรณ์ที่ใช้ในการผลิต เพราะสมัยก่อนใช้เครื่องมือหรืออุปกรณ์ในครัว เช่น ครก สาก กะละมัง หม้อ และถ้าเป็นหมอยาก็จะใช้หินบดยาซึ่งเป็นการแปรรูปยาโดยใช้คนทำ แต่ปัจจุบันได้มีการพัฒนาเครื่องมือเครื่องใช้ในการทำยา โดยหลายขั้นตอนเปลี่ยนเป็นการใช้เครื่องจักรแปรรูปแทนการใช้กำลังคน โดยทั่วไปวิธีปรุงยาตามแบบโบราณที่เรารู้จักกันดีมี ๒๘ วิธี มาจากของเดิม ๒๕ วิธี รวมกับกรรมวิธีตามกฎหมายกระทรวง ฉบับที่ ๒๕ ประกาศอนุญาตให้สามารถผลิตยาแผนโบราณด้วยวิธีดอกอัดเม็ดแบบยาแผนปัจจุบัน และเคลือบน้ำตาลที่เม็ดยาได้ใน พ.ศ. ๒๕๓๗ ปัจจุบันกรรมวิธีการปรุงยาตามแบบแผนโบราณมี ๒๘ วิธี ดังนี้

- ยาสับเป็นชิ้นเป็นท่อนใส่ลงในหม้อเติมน้ำต้ม แล้วรินแต่น้ำกิน
- ยาประสมแล้ว ต้มเอาน้ำบ้วนปาก
- ยาประสมแล้ว ต้มแล้วเอาน้ำอาบ
- ยาประสมแล้ว ต้มเอาน้ำแช่
- ยาประสมแล้ว ต้มเอาน้ำชะ
- ยาประสมแล้ว ต้มเอาน้ำสวน
- ยาประสมแล้ว ต้มเอาไอร่มหรืออบ
- ยาตองแช่ด้วยน้ำท่าหรือน้ำสุรา แล้วรินแต่น้ำกิน
- ยากัดด้วยเหล้าหรือแอลกอฮอล์ หยดลงน้ำกิน
- ยากลิ่นเอาน้ำเหวี่ยง เช่น กลั่นสุรา เอาน้ำเหวี่ยงกิน
- ยาหุงด้วยน้ำมัน เอาน้ำมันใส่กลัองเป่าบาดแผลและฐานฝี
- ยาเผาให้เป็นต่าง เอาต่างนั้นแช่น้ำไว้ แล้วรินแต่น้ำกิน

- ยาเผาหรือเผาให้ไหม้ ต้าเป็นผงบดให้ละเอียด ละลายน้ำกระสายต่าง ๆ กิน
- ยาต้าเป็นผงแล้ว บดให้ละเอียด ละลายน้ำกระสายต่าง ๆ กิน
- ยาประสมแล้ว ต้าเป็นผงกวนให้ละเอียด ใส่กล้องเป่าทางจมูกและคอ
- ยาประสมแล้ว บดละเอียดเป็นผงแล้ว ปั่นเป็นเม็ดหรือลูกกลอนกลืนกิน
- ยาประสมแล้ว บดเป็นผงปั่นเป็นแท่งหรือเป็นแผ่น แล้วใช้เหน็บ
- ยาประสมแล้ว ใช้เป็นลูกประคบ
- ยาประสมแล้ว ทำเป็นยาพอก (เอาตัวยาสวมกันแล้วทำให้แหลกใช้พอกหัวฝี)
- ยาประสมแล้ว ใช้เป็นยาทา
- ยาประสมแล้ว มวนบุหรืสูบเอาควัน เช่น บุหรื
- ยาประสมแล้ว กวนเป็นยาขี้ผึ้งปิดแผล ซึ่งเรียกว่า ยากวน
- ยาประสมแล้ว เผาไฟหรือโรยบนถ่านไฟ ใช้ควันรม
- ยาประสมแล้ว ห่อผ้าบรรจุลงในกลักเอาไว้อัดดม
- ยาประสมแล้ว ใส่กล้องติดไฟใช้ควันเป่าบาดแผลและฐานฝี
- ยาประสมแล้ว ทำเป็นเม็ดแคปซูล (เพิ่ม พ.ศ. ๒๕๔๙)
- ยาประสมแล้ว บดเป็นผง ตอกอัดเม็ด (เพิ่ม พ.ศ. ๒๕๓๗)
- ยาประสมแล้ว บดเป็นผง ปั่นเม็ดแล้วเคลือบ (เพิ่ม พ.ศ. ๒๕๓๗)

ส่วนกรรมวิธีการปรุงยาที่จะกล่าวถึงในตำราเล่มนี้เป็นเพียงส่วนหนึ่งของเภสัชกรรมแผนไทยที่ระบุวิธีการผลิตยาไว้เบื้องต้น ซึ่งการผลิตยามีทั้งวิธีการผลิตที่ง่ายและไม่ซับซ้อนหรือมีขั้นตอนไม่มากนักไปจนถึงวิธีการผลิตที่ต้องใช้ทั้งเทคนิคและวิธีการที่มีความซับซ้อน และทุกวิธีการผลิตยา แพทย์และเภสัชกรแผนไทย ผู้ผลิตจะต้องใช้ทักษะ ความรู้ ความสามารถ รวมทั้งประสบการณ์

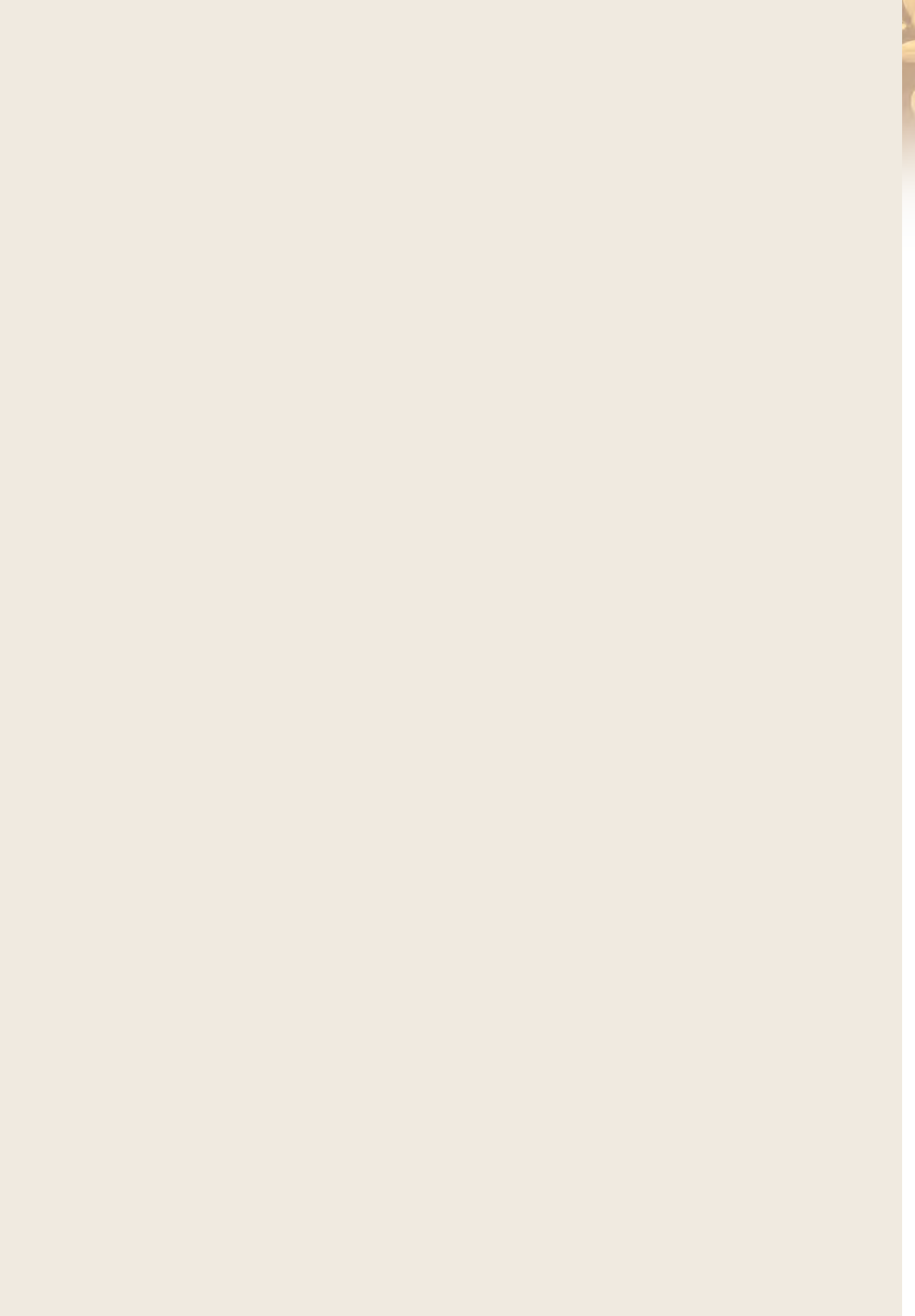
ในการผลิตยา และสิ่งสำคัญจะต้องคำนึงถึงจรรยาเภสัช และหลักการทางเภสัชกรรมแผนไทยอีกด้วย และเมื่อจะเริ่มลงมือปรุงยาจะต้องใช้หลักการพิจารณาขนาด และปริมาณของตัวยาซึ่งเป็นการดูว่าตำรับยาที่ปรุงมีขนาดและปริมาณเหมาะสมที่จะใช้ในตำรับยานั้นหรือไม่ ถ้าปรุงยาสำหรับโรคสตรี โรคผิวหนัง และโรคเรื้อรังบางชนิด จะใช้ขนาดที่มากและปริมาณของตัวยาหลายชนิด ในทางแผนไทยขนาดของตัวยาเป็นการชั่งน้ำหนัก ปริมาณเป็นจำนวนชนิดของสมุนไพร เช่น ขนาดของดอกพิทูเลียในตำรับมีน้ำหนัก ๕ บาท และปริมาณของสมุนไพรในตำรับนี้มี ๒๕ ชนิด อย่างไรก็ตาม การปรุงยาขึ้นอยู่กับอาการของโรค อายุของโรค และอายุของผู้ป่วย ตามทฤษฎีการวินิจฉัยโรคทางการแพทย์แผนไทย

สรุป

การใช้ยาสมุนไพรมีหลักฐานการใช้มาตั้งแต่ก่อนสมัยสุโขทัย โดยวิธีปรุงยาที่รวบรวมไว้มีทั้งสิ้น ๒๘ วิธี โดยตำราเล่มนี้จะกล่าวถึงวิธีการ ขั้นตอนเทคนิคต่างๆ การนำไปใช้ และตัวอย่างตำรับยาในแต่ละวิธีการผลิต รวมถึงจรรยาเภสัชและหลักการทางเภสัชกรรมแผนไทย

เอกสารอ้างอิง

๑. ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒**. กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์; ๒๕๕๖.
๒. ชัยนัต พิเชียรสุนทร, แม้นมาส ขวลิต และวิเชียร จีรวงศ์. **คำอธิบายตำราพระโอสถพระนารายณ์**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อมรินทร์; ๒๕๔๔.

๒

การเตรียมวัตถุดิบสมุนไพร

เยาวเรศ สติยศ, ศิริินภา ไชยศรี

การทำยานั้น แพทย์และเภสัชกรแผนไทยต้องคำนึงถึงจรรยาเภสัช นอกจากนี้ต้องเป็นผู้ที่มีความรู้เรื่องหลักเภสัชในการทำอีกด้วย ซึ่งในที่นี้จะกล่าวถึงหลักเภสัช ๔ ที่ผู้เป็นแพทย์หรือเภสัชกรผู้ปรุงยาจะต้องรู้ในเบื้องต้น ดังนี้

หลักเภสัช ๔ ประกอบด้วย

๑. เภสัชวัตถุ วัตถุที่นำมาปรุงยาแผนไทยประกอบด้วย

- พืชวัตถุ เป็นเภสัชวัตถุที่ได้จากต้นไม้ประเภทต่าง ๆ เช่น ผัก หน้าว่าน ไม้ยืนต้น ไม้เถา ไม้เครือ นอกจากนี้ยังต้องรู้จักส่วนของพืชที่นำมาใช้ทำยา เช่น ดอก เกสร ผล ใบ แก่น เปลือก กระพี้ ราก หัว เหง้า ยาง

- สัตว์วัตถุ เป็นเภสัชวัตถุที่ได้จากส่วนของอวัยวะสัตว์ชนิดต่าง ๆ เช่น ขน หนัง เขา งา เขี้ยว ฟัน กราม ดี กระดูก

- ธาตุวัตถุ เป็นเภสัชวัตถุที่ได้จากแร่ธาตุชนิดต่าง ๆ ทั้งที่เกิดจากธรรมชาติ และการประกอบขึ้น (สารสังเคราะห์)

การที่จะรู้จักเภสัชวัตถุประเภทต่าง ๆ และสามารถที่จะจำแนกประเภทของเภสัชวัตถุแต่ละชนิดได้นั้นจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องรู้ถึง รูปลักษณะ รายละเอียดของเภสัชวัตถุ เภสัชกรรมแผนไทยได้กำหนดหลักการพิจารณาด้วย

ไว้ ๕ ประการ ดังนี้

- **รูปลักษณะ** หมายถึง รูป ลักษณะของตัวยานั้น ๆ ที่ปรากฏให้เห็นว่ามีรูปร่างลักษณะเป็นอย่างไร เช่น พืชวัตถุ ต้องรู้ว่าเป็นพืชประเภทใด จำพวกต้น, หัว-เหง้า, เถา-เครือ, ผลหรือหน่อ และส่วนต่าง ๆ ของพืชที่นำมาใช้ทำยามีรูปลักษณะอย่างไร เช่น บอระเพ็ด เป็นไม้เถา ส่วนที่ใช้มีลักษณะเป็นเถายาว มีตุ่มนูนขนาดเล็กขึ้นตามเถา กำแพงเจ็ดชั้น ต้องเป็นแก่นของกำแพงเจ็ดชั้น ที่มีรอยวงปีสีแดงชัดเจนส่วนใหญ่จะพบว่ารอยวงปีจะมีเจ็ดชั้นจึงเรียกชื่อกำแพงเจ็ดชั้นหรือบางต้นอาจมีมากหรือน้อยกว่าเจ็ดชั้นก็ได้ ในสูตรตำรับมีโคคลาน ต้องเป็นจากต้นโคคลานที่เป็นเถา ตามเถาจะมีหนาม

- **สี** หมายถึง ลักษณะสีที่บ่งบอกของตัวยาชนิดนั้น ๆ ว่ามีสีเป็นอย่างไร และเมื่อรู้จักดังนั้นก็แล้วเรียกว่ารู้จักสีของตัวยา เช่น จุนสี ลักษณะสีมีสีฟ้าอมเขียว ลูกกระวานสองสีมีสีขาวและสีดำ ลูกสีขาวเรียกว่ากระวานขาว ลูกสีดำเรียกว่ากระวานดำ

- **กลิ่น** หมายถึง ลักษณะของกลิ่นเฉพาะหรือไม่เฉพาะของตัวยาชนิดนั้น ๆ ว่ามีกลิ่นเป็นอย่างไร และเมื่อรู้จักดังนั้นก็แล้วเรียกว่ารู้จักกลิ่นของตัวยา เช่น กระวาน ส่วนที่ใช้ ผล ลักษณะกลิ่น มีกลิ่นหอมเย็นคล้ายกับการบูร

- **รส** หมายถึง ลักษณะของรสเฉพาะหรือไม่เฉพาะของตัวยานั้น ๆ ว่ามีรสชาติเป็นอย่างไร โดยใช้การรับรสจากลิ้น ให้รู้ว่ามีรสเป็น รสขม, รสหวาน, รสเปรี้ยว, รสเมาเบื่อ, รสเผ็ดร้อน, รสมัน, รสหอมเย็น, รสเค็ม, รสฝาด และ รสจืด เมื่อรู้จักดังนั้นก็แล้ว จึงเรียกว่า รู้จักรสของตัวยา เช่น พริกไทย ส่วนที่ใช้ เมล็ด มีรสเผ็ดร้อน

- **ชื่อ** หมายถึง ชื่อที่สมมุติเรียกเภสัชวัตถุชนิดต่างๆ ว่ามีชื่อสมมุติเรียกว่าอย่างไรและเมื่อรู้จักดังนั้นก็แล้วเรียกว่ารู้จักชื่อของตัวยา โดยพิจารณาดูชื่อ ว่าตรงตามชื่อสมุนไพรที่ต้องการใช้ในการปรุงยา สมุนไพรในแต่ละท้องถิ่นจะมี

ชื่อเรียกไม่เหมือนกัน เช่น สับปะรด เป็นชื่อของภาคกลาง ภาคเหนือเรียกมะนัด ภาคตะวันออกเฉียงเหนือเรียกกันนัต ภาคใต้เรียกย่านัต นอกจากนี้ต้องรู้จักวัตถุที่นำมาใช้ในการปรุงยาด้วย เช่น ตำรับที่มีส่วนประกอบของเหงือกปลาหมอ ต้องเป็นสมุนไพรต้นเหงือกปลาหมอ ไม่ใช่เหงือกของปลาหมอที่เป็นปลาน้ำจืด

๒. สรรพคุณเภสัช เมื่อใช้หลักการพิจารณาลักษณะเบื้องต้นดังกล่าว ยังต้องรู้จักรสของสมุนไพรชนิดนั้น ๆ ด้วย เพราะรสยาจะบอกถึงสรรพคุณของสมุนไพรแต่ละชนิด ในทางการแพทย์แผนไทยแบ่งรสยาไว้ดังนี้

- รสขม มีสรรพคุณแก้ไข้ เจริญอาหาร สมุนไพรที่มีรสขม เช่น ลูกกระดอม เถาบอระเพ็ด รากปลาไหลเผือก ลูกมะระขี้นก ก้านสะเดา เถาชิงช้าชาลี

- รสเค็ม มีสรรพคุณใช้รักษาเกี่ยวกับโรคผิวหนัง และเป็นยาขับฟอกโลหิตระดูสตรี ตัวอย่างสมุนไพร เช่น เหงือกปลาหมอ แก่นแสมทะเล เปลือกต้นมะเกลือ รากไผ่ป่า เกลือสินเธาว์

- รสเปรี้ยว มีสรรพคุณใช้ฟอกล้างและกัดเสมหะ หรือทำความสะอาดผิวหนัง ตัวอย่างสมุนไพร เช่น รกมะดัน ฝักหรือใบส้มป่อย ใบมะขาม สารส้ม ใบส้มเลี้ยว

- รสเผ็ดร้อน มีสรรพคุณใช้รักษาอาการท้องอืดเฟ้อ โรคทางลม ตัวอย่างสมุนไพร เช่น เมล็ดพริกไทยล่อน รากเจตมูลเพลิงแดง ดอกดีปลี เหง้าขิง เหง้าข่า ผลกระวาน

- รสหอมเย็น มีสรรพคุณ ทำให้หัวใจชุ่มชื้น บำรุงหัวใจ ตัวอย่างสมุนไพร เช่น เกสรดอกไม้ รากแฝกหอม รากชะลูด แก่นกฤษณา แก่นขอนดอก แก่นกระลำพัก

- รสมัน มีสรรพคุณ บำรุงเส้นเอ็น ตัวอย่างสมุนไพร เช่น แก่นกันเกรา แก่นสน แก่นพรม หัวกระเจบ รากบัวหลวง

- รสเมาเบื่อ มีสรรพคุณรักษาอาการทางผิวหนัง ผด ผื่น คัน น้ำเหลืองเสีย ตัวอย่างสมุนไพร เช่น ต้นชันทองพญาบาท ใบทองพันชั่ง เมล็ดสะแก รากลำไย

- รสหวาน มีสรรพคุณ สำหรับซึมซาบไปตามผิวหนัง ใช้บำรุงกำลัง แก้อ่อนเพลีย ตัวอย่างสมุนไพร เช่น ดอกคำฝอย ดอกคำไทย ดอกอังกาบ รากชะเอมเทศ น้ำอ้อยแดง

- รสฝาด มีสรรพคุณสำหรับสมานแผล แก้กึ่งเสีย ตัวอย่างสมุนไพร เช่น เปลือกเพกา เปลือกคัตเค้า เปลือกต้นกระท้อน เปลือกขี้ยาย

๓. คณาเภสัช โดยผู้ที่เป็นแพทย์และเภสัชกรแผนไทยต้องรู้จักพิศุขยา ในทางเภสัชกรรมแผนไทย พิศุขยา ได้แก่ การจำกัดจำนวนของตัวยาไว้เป็นหมวดหมู่ เป็นพวก เป็นพิศุข โดยการจำกัดจำนวนหรือการกำหนดตัวยา หลายสิ่งหลายอย่างนำมารวมเรียกเป็นชื่อเดียว แบ่งได้ดังนี้ จุลพิศุข พิศุขยา และมหาพิศุข

๔. เภสัชกรรม แพทย์และเภสัชกรแผนไทยต้องรู้จักการปรุงยาซึ่งหมายถึง การผสมเครื่องยาหรือตัวยาดังแต่สองสิ่งขึ้นไป และยังต้องรู้จักวิธีปรุงยา (ตามแบบโบราณ) โดยใช้หลักการปรุงยาตามโครงสร้างยาไทย ใน ๑ ตำรับ ประกอบด้วย ตัวยาดร่ง ตัวยาช่วย ตัวยาประกอบ ตัวยาแต่งรส และตัวยาแต่งกลิ่น จากนั้นจึงปรุงยาตามกรรมวิธีการปรุงแบบแผนโบราณ

นอกจากนี้ขั้นตอนการปรุงยาต้องคำนึงถึงการพิจารณาตัวยา สรรพคุณ ขนาด ปริมาณของตัว ความสะอาดและความละเอียดรอบคอบของเภสัชกร ตลอดจนการปรุงยาให้ถูกวิธีเพื่อให้ได้ยาที่มีสรรพคุณรักษาโรคได้อย่างมีประสิทธิภาพโดยใช้หลักพิจารณาดังนี้